

AZERBAJYAN'IN BAĞIMSIZLIĞINA KAVUŞMASI İÇİN GİZLİ MÜSAVAT'IN VERDİĞİ MÜCADELE ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (1920–1926)

Aydın ALİZADE

Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi, Azerbaycan

aydinalizade63@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1137-947X>

<i>Atf</i>	Alizade, A. (2021). AZERBAJYAN'IN BAĞIMSIZLIĞINA KAVUŞMASI İÇİN GİZLİ MÜSAVAT'IN VERDİĞİ MÜCADELE ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA (1920–1926). <i>İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> , 13(3), 663 - 678.
------------	---

ÖZ

Makalede, 1920–1926 yıllarında Azerbaycan devletinin bağımsızlığının restorasyonu için gizli Müsavat partisinin verdiği mücadeleden bahsedilmektedir. Bu bağlamda öncelikle söz konusu gizli örgütün kurulması, aydınlanma faaliyetleri, siyasi mühacir olan örgüt üyeleri ile bağlantıları konusunda genel çerçevede bilgi verilmektedir. Bu husustaki araştırma, tutuklanmış örgüt üyelerinin soruşturma dosyaları temel alınarak gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, araştırma süresince diğer önemli kaynaklara da ulaşılmıştır. Araştırmada takip edilen yöntem hikâye etme yöntemidir. Çalışmanın bilimsel yeniliği, bu çalışmanın ilk kez yapılmasıdır. Ana sonuç Müsavat'ın, Bolşevik Rusya'nın ordusu tarafından ülkenin işgalinden hemen sonra Azerbaycan halkının devlet bağımsızlığını yeniden tesis etme mücadelesinin temelini attığı ve ulusal öz farkındalığın artmasında istisnai bir rol oynadığıdır.

Anahtar Kelimeler: *Müsavat, Gizli Örgüt, Sovyet Karşıtlığı, Bolşevik Karşıtlığı, Azerbaycan'ın Bağımsızlığı, Represyonlar.*

A RESEARCH ON THE STRUGGLE OF THE SECRET MUSAVAT UNDERGROUND FOR AZERBAIJAN'S INDEPENDENCE (1920–1926)

ABSTRACT

This article explores the history of the struggle of the Musavat underground for the restoration of the state independence of Azerbaijan in 1920–1926. It describes methods of struggle, the structure of underground organizations, educational activity and the links of the underground with foreign partners and emigration. The study was carried out mainly on the basis of investigative cases of arrested members of the underground. In addition, other sources were also used in the work. In connection with the consistent presentation of events, the article used the narrative method of study. The scientific novelty of the work is that this study is being conducted for the first time. The main conclusion is that the Musavat underground laid the foundation for the struggle of the Azerbaijani people for the restoration of state independence immediately after the occupation of the country by the troops of Bolshevik Russia and played an exceptional role in the growth of national self-awareness.

Keywords: *Musavat, Secret Organization, Anti-Sovietism, Anti-bolshevism, Independence of Azerbaijan, Repression.*

GİRİŞ

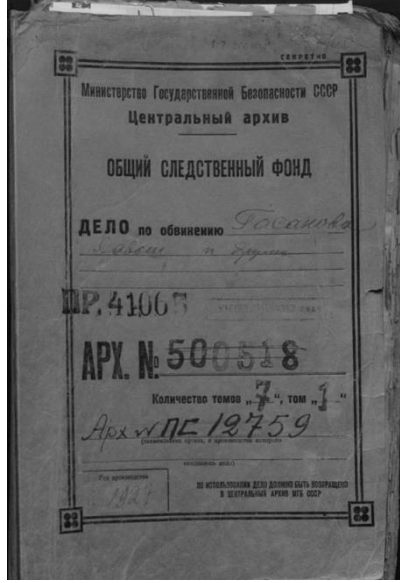
Müsavat Partisi'nin üyeleri, Azerbaycan'ın Sovyet (Bolşevik) Rusya'sı tarafından işgal edilmesinin hemen ardından ülkenin bağımsızlığının elde edilmesi uğruna mücadeleye başlamışlardır. Yeni gerçekler ortaya çıkar çıkmaz Müsavat Örgütü de değişim göstererek, çeşitli faaliyet programları uygulamak zorunda kalmıştır. Bu değişimin sonucu olarak Parti 28 Şubat 1920 tarihinden sonra zamanla yeni bir mahiyet arz ederek siyaset meydanına çıkmıştır. Ayrıca, o dönemde Parti'nin önceki yönetimi ülkeyi terketmiş, söz konusu yönetimde bulunanlardan bir kısmında Bolşeviklerle (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin İkinci Kongresi'nde görüş ayrılığı sonucu yaşanan ayrışmadaki taraflardan Lenin yanlısı grup) anlaşma içine girmişlerdir. Bu nedenle Müsavat Partisi gençler tarafından yeniden düzenlenmiş ve Parti dâhilinde solculuk eğilimleri artmıştır. Böylece, istiladan sonra Müsavat Partisi'nin faaliyetlerini Türk milliyetçisi solcu bir parti olarak gizli bir şekilde sürdürdüğünü görüyoruz. Gizli Müsavat Partisi, Azerbaycan'da Bolşeviklerle mücadele eden son derece düzenli ve önemli bir siyasi kurum olduğundan işgalin ilk günlerinden itibaren Sovyet sisteminin represyon uygulaması bilhassa onu hedef almıştır. Söz konusu gizli siyasi kurumun faaliyetini geniş ve sistemli bir şekilde ortaya koyan yegâne kaynak, Sovyetler sisteminin özel hizmet kurumu olan Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi'nin (bundan sonra ADSİ harfleriyle işaretlenecektir) soruşturmacıları tarafından hazırlanarak yedi ciltten oluşan ve "Dadaş Hasanov ve diğerlerinin soruşturma dosyası No 500518" başlığıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Güvenlik Hizmetinin arşivinde bulunan dosyadır. Bu araştırmada tarihî olayların anlatımında bilhassa bu belge temel alınmıştır. Fakat bununla beraber başka kaynak ve araştırmalara da başvuru kaynaklarımız arasında yer verilmiştir.

İLK GİZLİ ÖRGÜTÜN FAALİYETİ (1920–1923)

İşgali müteakip Bolşevikler Azerbaycan'ın bütün siyasi partileri karşısında yeni hükümeti tanıma talebi koydu. Nihayetinde sözkonusu siyasi partilerin pek çoğu faaliyetlerini durdurup Azerbaycan Komünist Partisi üyeliğini kabul ettiler (Memmedzade, 1992: 147).

Büyük nüfuz sahibi olan Müsavat Partisi'ne gelince, bu partide, Kızıl Ordu ülkeyi istila eder etmez iç çekişmeler yaşanmaya başlandı ve sonuçta partinin sol kesimi üstünlük elde etti. Gizli Merkezî Komite (bundan sonra MK harfleriyle işaretlenecektir) üyesi Memmed Sadıq Guliyev'e göre, Müsavat Partisi'nin sol fraksiyonu "bürokrasiye ve parti içine sızmış burjuvazi unsurlara karşı mücadele edeceklerini açıkladılar" (Hasanzade, 1926: 2). Solcu Müsavat'ın teşebbüs grubuna 25 kişi üye oldu. Bunlar arasında Abdül Vahhab Memmedzade (Yurtsever), Memmed Sadıq Guliyev, Rasim Gasimov ve Seyid Zerger gibi üyelerin isimleri

soruşturma dosyasında belirtilmektedir. Söz konusu mücadelenin manevî lideri ise 1918 senesinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Milli Komitesi'nin eski başkanı Memmed Emin Resulzade idi.

Resim 1. “Dadaş Hasanzade (Hasanov) ve Diğerlerinin” Soruşturma Dosyası, No: 500518.

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Güvenlik Hizmetinin Arşivi.

29 Nisan 1920 tarihinde Müsavat Partisi'nin olağanüstü kongresi yapıldı. Kongrede, birkaç üye partinin dağıtılması ve Bolşeviklerin yanında yer alması çağrısında bulundu. Fakat söz konusu teklif partinin pek çok üyesi tarafından kabul görmedi. Ancak çoğunluk bu girişimi reddetti ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının yeniden sağlanması ve işgalcilerin ülkeden sürülmesi konusunda ısrar etti (Memmedzade, 1992: 148-149). Bu talepler doğrultusunda Bakü Devlet Üniversitesi öğrencileri daha fazla etkinliklerde bulundular.

Kongrede yukarıda isimleri geçen üyeler dâhil, Müsavat Partisi'nin yeni MK'sı da seçildi. Partideki bazı üyelerin Bolşevikler için açık faaliyette bulunma yönündeki talepleri partinin mezkûr üyeleri tarafından kabul görmedi ve reddedildi. İstilaya karşı gizli bir dayanışma ve karşı koymanın oluşturulması yönündeki eylem 1920–1922 tarihleri arasında gerçekleştirildi. Müsavat Partisi üyelerinin inancı dünyanın karmaşık olduğu bir dönemde işgalin uzun sürmeyeceği yönündeydi. Bu nedenle onlara göre sadece parti yapılanması değil, aynı zamanda askerî yapılanmanın da oluşturulması gerekmektedir. Bu bağlamdaki çalışmalar

iki ekseninde yürütülmüştür. Bunlardan birisi, Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması gerektiği yönündeki tebliğ, diğeryse istilacı güçlere karşı silahlı isyanın organize edilmesiydi.

Gizli örgütün yönetici kesiminin ilk gizli toplantısı, mücadele harekâtının en aktif üyelerinden birisi olan Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin terapötik hastanesinin doktoru Dadaş Hasanzade'nin evinde gerçekleştirildi. On yıllar sonra parti lideri M. E. Rezulzade onu bu sözlerle hatırladı: “Bu mücadelenin tarihsel kurumları ve onları kanları ve ruhları ile kutsallaştıran kahramanlar var. Bu kahramanlar sadece Ulusal Konsey, Parlamento veya hükümete mensup olanları tekelleştirmiyor... Parlamento ve hükümet dışında... Dr. Dadaş Hasanzadeh ve diğerleri gibi birçok isimsiz kurbanımız ve şehitimiz var (Rezulzade, 1954: 22). Bu toplantılarda Cumhuriyete büyük hizmetleri geçmiş ve hicret etmiş kişiler şiddetli eleştirilere maruz kaldılar. MK başkanı M. Memmedzade ve diğerleri hicret etmiş mezkûr kişileri ülkeyi en ağır durumdayken terk etmelerinden ve yurtdışında her hangi bir icraatta bulunmamalarından dolayı suçlamaktaydılar. Onlara göre sürgünde olanlara güvenmek imkânsızdır. Binaenaleyh ülke bağımsızlığı için tehdit oluşturan güçlere karşı mücadeleyi Azerbaycan'da bulunan ve bağımsızlık uğruna mücadele edenlerin bizzat kendilerinin organize etmesi ve Bolşeviklere karşı isyan hazırlıkları içinde bulunmaları gerekmektedir (Hasanzade, 1926: 7).”

1922 senesinden itibaren, söz konusu gizli örgüt “İstiklal” adlı bir gazete yayınlamaya başladı. Bu gazetenin toplamda 18 sayısı basıldı ve her sayısı 30–50 nüshadan oluşmaktaydı. Ayrıca, gazetenin basıldığı gizli matbaada partinin programı, tüzüğü ve çeşitli bildirimler basılıp dağıtılmaktaydı.

Gizli Örgütün Yapısı

İlk gizli Müsavat'ın 1923 yılında ADSİ tarafından faaliyetinin durdurulduğu döneme kadar 1921 senesinde parti üyelerince kabul görmüş yönetim yapısı şöyleydi:

1. Mirzebala Memmedzade başkanlığında MK,
2. Abdül Vahab Memmedzade başkanlığında Bakü Komitesi (bundan sonra BK harfleriyle işaretlenecektir),
3. Askerî örgüt.

Bakü ve ilçelerde faaliyet gösteren yerel kuruluşlar. Bakü'de üçlü tarafından yönetilen dört bölgesel örgüt vardı. Ayrıca Salyan ve Lenkeran'da yerel örgütler vardı. Ancak en güçlü organizasyon Gence'de kuruldu. Dağıstan ve Türkistan'da

Müsavat merkezleri kurulması planlandı, ancak bu niyetler objektif nedenlerle gerçekleştirilmedi.

Askerî Örgütün Yapısı ve Amaçları

Gizli Müsavat'ın faaliyetlerinde 1923 senesine kadar Dadaş Hasanzade'nin başkanlığını yürüttüğü askerî örgütün kendine özgü yeri ve rolü olmuştur (Yurtsever, 1954: 18). Gerçek şu ki, bağımsızlık mücahitleri bilhassa silahlı isyan yoluyla işgali sonlandırmayı amaçlıyordu.

1923'ün başlarında MK'ye tabi olan askerî örgüt Memmed Sadig Guliyev, Ahmed Hacinski, İbrahim Ahundzade, Ali Hüseyin Dadaşev ve İsfendiyar Vekilov tarafından yönetilmekteydi. Bu beşlinin toplantıları A. H. Dadaşov'un evinde düzenleniyordu. Ayrıca Bakü Komitesi (BK) dâhilinde de askerî örgüt faaliyet göstermeye başlamıştı. Söz konusu örgütün başkanlığını Nurulla Gulubeyov (tebliğ ve teşvik işleri), İbrahim Ahundzade (örgüt işleri), Nurulla Rzabeyov (donatım), Mövsüm İbrahimov (iletişim), İbrahim Atakişiyev (askerî gruplarla iş) gibi kişiler yürütüyordu. Örgütün faaliyetine aynı zamanda Mövsüm Beydemirov ve Nesrulla Rzabeyli de etkin bir şekilde katkı sağlıyordu. Ayrıca, Bakü Komitesi'nin askerî örgütünün kurulmasında Dadaş Hasanzade ve Ahmed Hacinski'nin de önemli derecede katkıları olmuştur. Örgüt yöneticilerinin toplantıları da temelde Dadaş Hasanzade'nin evinde gerçekleştirilmekteydi. O, aynı zamanda askerî tebligat için etkin olanlardan üç kişilik bir grup hâlinde bölgelere göndermekteydi.

Askerî örgüt dahilindeki şubeler şöyleydi:

1. Yeni üyelerin katılımının sağlanması ile ilgili şube,
2. Kızılordu ile ilgili istihbarat bilgilerinin edinilmesi ile ilgilenen operatif şube,
3. İsyancılara silah desteği sağlayacak donatım şubesi,
4. Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması ideolojisini, istilacı güçlere karşı silahlı isyana kalkışmanın ve stratejik noktaların ele geçirilmesinin zorunluluğunu tebliğ eden şube. Bu şubenin aktif olanları aynı zamanda Kızılordu'nun asker ve subaylarını kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı.

Askerî örgütün yöneticileri Bakü'yü belli sektörlere ayırarak her bir sektörde örgütün temsilciliklerini kurmuşlardı. İsyan başlar başlamaz örgütü belli sektörlerde temsil eden söz konusu yan örgütlerin halkı seferber etmeleri gerekirdi.

İsyanın başlama tarihiyle ilgili kesin bilgi verilmemekteydi ve tüm temsilci örgütler bu konuda her saniye Müsavat MK'sının verebileceği talimatı bekliyorlardı. Büyük olasılıkla beklenen isyan Gürcistan'da planlanan isyanın uzantısı olacaktı. İsyançılara silah desteğini Halk Askerî Deniz Komiserliği karargahının donatım takımının başkanı Mövsüm İbrahimov'un sağlaması gerekirdi.

O dönemde Kızılordu'da gerçekleştirilen propoganda sonucunda Müsavat üyeleri pek çok subayı kendi yanlarına çekebilmişlerdi. Soruşturma dosyasında onlardan bir kısmının – askerî okulun makineli tüfek ekibi şefi İshak Dadaşev'in, mühendis takımının başkan yardımcısı Zekeriyye Vekilov'un, komutan yardımcısı Söyün Paşayev'in, Halk Askerî Deniz Komiserliği karargahının komendant yardımcısı gizir Süleyman Hacıyev'in isimleri zikredilmiştir. Söz konusu isyanı askerî okulun sayıları 80 civarında olan öğrenciler tarafından da destekleneceği beklenmekteydi.

Soruşturma dosyasında 1923 senesinde Müsavat'ın gizli askerî örgüt temsilciliklerinin askerî okulda, havacılık okulunda, Azerbaycan SSR Konvoy Takımında, Gence'de bulunan Azerbaycan divizyonunun 3.cü alayında bulunduğu belirtilmektedir. Gizli askerî örgüt aynı zamanda Halk Askerî Deniz Komiserliği karargahının icracısı Seyid Mir Bağır Rzayev'in aracılığıyla istihbari bilgilere de ulaşılabilmekteydi. Bu askerî örgüt elde ettiği istihbari bilgileri Dadaş Hasanzade'ye ve Ahmed Hacinski'ye iletmekteydi.

Türkiye Temsilcileri ile İrtibat

Gizli Müsavat'ın MK'si 1920–1921 tarihleri arasında Bakü'de bulunan Türkiye konsoloslugu ve bizzat konsolosluk başkanı Memduh Şevket Bey ile irtibata geçip kendisinden yardım bekliyordu. Fakat Türkler Müsavat Partisi üyelerine yalnızca az bir miktarda para ve iletişim desteği sağlayarak yardım etmişlerdir. Soruşturma dosyalarına göre M. E. Rasulzade'nin Finlandiya sınırlarından yurt dışına kaçırılması ve daha sonra onun İstanbul'a gelmesinde Türk istihbaratının da desteği olmuştur. Dadaş Hasanov, Rahim Vakilov ve tanınmış Tatar eğitimci ve filozof Musa Bigiyev, 1922 yılında Müsavat partisinin MK kararıyla bu gizli operasyonu gerçekleştirebildiler. (Yurtsever, 1954: 18).

Ayrıca Mirzabala Memmedzade'nin 1922'de Acara ayaklanması sırasında orada gizli işler yapan Edin isimli bir Türk ile yazışması da büyük ilgi görüyor (Hasanzade, 1926: 22-23). Memmedzade, Azerbaycan'ın daha sonra planlanan SSCB'ye katılımı hakkındaki görüşlerini dile getirdi. Ona göre aslında o birlik içindeki cumhuriyetler özgür olmayacak, sadece Bolşevikler Azerbaycan'ı Rusya'ya dahil etmek ve işgali hukuken meşrulaştırmak istiyorlar.

M. Memmedzade'nin belirttiğine göre 2 Aralık tarihinden itibaren Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği ülkesi olmasına itiraz olarak Karabağ ve Şamahı'da isyan başlamış, Bakü'nün su kaynağı olan Şollar su hattı patlatılmış, bölgelerde Komünist Partisi'nin aktif üyelerinden bir kısmı öldürülmüş, Bakü'den Rusya'ya petrol yüklü gemileri gönderen "Kafkasya ve Merkür" adlı tersane fabrikası yakılmıştır. Onun belirttiğine göre, Bakü ilçelerinde de durum çok kritik idi. Şöyle ki, maden ocakları yakılmış, Rusya'ya petrol nakli durdurulmuştu. Mektubun sonunda M. Memmedzade Edin'e imkânların çok kısıtlı olduğunu, Türkiye desteği olmaksızın isyancıların yenileceğini söylemiştir. Memmedzade'nin belirtmiş olduğu hususlara yanıt olarak Edin yazdığı cevabi mektubunda kendisini manevî olarak desteklediğini belirterek Türkiye'den Müsavat üyelerine belli ölçüde maddi yardım sağlanacağı taahhütünde bulunmuştur.

"Gürcistan'ın Bağımsızlık Komitesi" İle İşbirliği

İlk gizli Müsavat'ın faaliyetinde Gürcistan bağımsızlık hareketi ile ilişkilerin kurulmasına büyük önem verilmekteydi. (URL-3). Zira gerek Azerbaycan'da gerekse Gürcistan'da Sovyetler aleyhine mücadele eden örgütlerin amacı bağımsızlığın elde edilmesi idi. Ayrıca, Müsavat üyeleri Gürcülerin aracılığıyla Üçlü İtilafın (Britanya-Rusya Antantı'nın (1907) imzalanmasından sonra Fransa, Britanya ve Rusya arasında kurulan ittifaktır) yardım sağlayacağını ümit ediyorlardı. Bolşevik Rus askerî güçlerinin Gürcistan'ı istila etmesi üzerine, ülkenin merkezî partileri kendi aralarındaki çatışmaları bir tarafa bırakıp, yekpare olarak Rusya'ya karşı mücadele etme kararı aldılar. Böyle bir mücadele "Gürcistan'ın Bağımsızlık Komitesi"nin oluşturulmasıyla sonuçlandı. Bu komite "Parite komitesi" olarak da adlandırılmaktaydı.

1921'de M. Mammadzade, Tiflisi üç kez ziyaret etti ve Gürcistan gizli hareketinin liderlerinden Silvester Cibladze ile bir araya geldi. Gürcüler, Azerbaycan'da ve Kafkasya'nın diğer bölgelerinde böyle bir komitenin kurulmasında ısrar etti. Bundan sonra, bu komitelerin tek bir merkezini kurmayı ve Rusya'ya karşı Kafkas ayaklanmasına liderlik etmeyi planladılar. Gürcüler, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya halklarının yardımını umuyorlardı. Ermenilerle anlaşmaya varma girişimleri başarısız oldu.

Görüşmelerin ardından M. Memmedzade Azerbaycan'da benzer bir komite kurmaya çalıştı ve bu amaçla silah arkadaşları aracılığıyla Tiflis ile sürekli temas halindeydi. Başlangıçta, görülecek işler Alovzat Necefov'a havale edilmiş, ancak 1923'te tutuklanmasının ardından geçici olarak Dadaş Hasanzade tarafından değiştirildi. M. Mammadzade, Gürcü kurtuluş hareketine liderlik etmek için sürgünden dönen eski Menşevik (Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisinin 1903 yılında

bölünmesi sonucu ortaya çıkan iki gruptan birisidir) hükümetinin bakanlarından Noah Homeriki ile görüşmeler yapmak üzere onu Tiflis'e gönderdi (Hasanzade, 1926: 31). O sırada Gürcüler'in Bakü'deki yetkili temsilcisi G. Salukvadze de çalışıyordu ve D. Hasanzade onunla sürekli temas halindeydi. Ali Yusufzade daha sonra Gürcülerle ilgilendi, ancak 1924'te G. Salukvadze ile birlikte tutuklandı ve ardından belirli koşullar altında serbest bırakıldı.

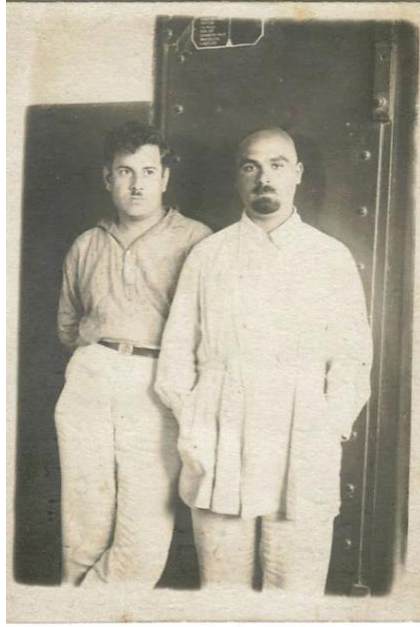
İlk Gizli Örgütün Sonu

Azerbaycan ve Gürcistan'ın Sovyet karşıtı bir birlik kurma girişimlerinin ardından ADSİ Müsavat üyelerine ağır darbeler indirdi. İlk tutuklamalar 1923'te yapıldı, ancak tutuklulardan bazıları karşı devrimci faaliyetlerden kaçınmaları şartıyla serbest bırakıldı. O sırada Mirzabala Mammadzade, bir bildiriye sadece Müsavat mensuplarının değil, onlarla hiçbir ilgisi olmayan birçok Azerbaycanlı entelektüelin de zulüm gördüğünü bildirdi. ADSİ memurları, hepsine işkence yaptı ve Müsavat üyesi olduklarını ilan etmeye zorladı, ancak şimdi Bolşeviklerin yanında yer aldılar. Bildiriye Mammadzade şiddetli protesto etti ve Müsavat üyelerinin Azerbaycan'ın bağımsızlığı için savaşmaya devam ettiğini ve Bolşeviklere yandaş olma planlarının olmadığını belirtti.

Daha sonra Müsavat'ın MK'si bütünüyle zulüm gördü, Abdul Vahab Mammadzade, Rahim Vakilov, Kerbelâ Vali Mikayilov ve diğerleri tutuklandı. O sırada Mirzabala Memmedzade gizli örgütün faaliyetini sürdürmeye çalıştı ancak buna karşılık ADSİ yeni toplu tutuklamalar yaptı, "İstiglal" gazetesinin matbaasını buldu ve faaliyetine son verdi. Mammadzade İran'a kaçtı. O sırada Dr. Dadaş Hasanzade'ye, şair Ahmed Cavada ve Rahim Vekilova da göç etmeleri teklif edildi, ancak bunu "Ben yabancı bir ülkeye gittim, sen gittin, o gitti, peki ama bu mutsuz ve talihsiz günleri milletle kim paylaşacak?" diyerek reddettiler (URL-1). Soruşturmaya göre, ayrılmadan önce M. Memmedzade, Dadaş Hasanzade ve Ahmed Hacinski'ye MK'nin kararıyla Müsavat'ın yeni liderleri olarak atandıklarını ve partinin faaliyetlerine devam etmeleri gerektiğini bildirdi (Hasanzade, 1926: 33).

Azerbaycan'daki gizli örgütün parçalanması, Kafkasya ayaklanmasının yapılması gibi bir planın gerçekleşmesine engel oldu. ADSİ Musavat'ın faaliyetini felç edebildiği için, tüm yapılarını tahrip etti, birçok aktivistini tutukladı. O sırada Gürcüler de saldırıya uğradı ve Ağustos-Eylül 1924 ayaklanmaları Kızıl Ordu tarafından kolayca bastırıldı.

İlk gizli örgütün dağılmasından sonra, serbest bırakılan ve daha sonra Sovyet hükümetine karşı hareket etmemeleri şartıyla serbest bırakılan aktif Müsavat aktivistleri, partinin faaliyetlerini eski haline getirmek için çalışmaya başladılar (Topçubaşı & Resulzade, 2012: 48).

Resim 2. İkinci Gizli Müsavat Örgütünün Yöneticileri ADSİ Cezaevinde. MK Başkanı Doktor Dadaş Hasanzade (sağda) ve MK Sekreteri Ahmed Hacınski.

Kaynak: Hasanzadelerin Aile Albümünden; Kendileri Tarafından Yayına İzin Verilmiştir.

İkinci gizli örgütün aktivistleri ilk toplantılarını Kasım 1923'te Dadaş Hasanzade'nin evinde yaptılar. Burada Yeni MK'ye D. Hasanzade, A. Hacınski, Ebulfez Babayev, Abdul Abdulzade, Ali Yusifzade seçildi. Ama sonra A. Abdulzade, gelecekteki toplantılara katılmadığı için ihraç edildi, A. Babayev tutuklandı. Bu nedenle, MK'de yalnızca belirtilen üç kişi kalır. Dr. Dadaş Hasanzade (1897–1927) ikinci gizli Müsavat'ın MK başkanı (Hasanzade, 1926: 70), A. Hacınski partinin sekreteri seçildi. (URL-2).

Yeni MK, Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden tesis etme mücadelesini sürdüreceğini açıkladı. Ancak Müsavat yandaşları önce Kafkasya genelinde gerçekleştirilmesi planlanan silahlı isyan hazırlıklarından kaçındılar. Bu değişiklik sadece sınırlı yeteneklerinden değil, aynı zamanda genel olarak partinin mücadele yöntemlerinin değişmesinden kaynaklanıyordu.

Böylece, 1924 senesi boyunca gizli örgüt, represyonlara maruz kalmış Müsavat üyelerinin ailelerine yardım etmek için para aramakla faaliyet göstermiş (Topçubaşı & Resulzade, 2012: 69). Bununla birlikte, mali kaynaklar çok

küçüktü ve neredeyse yok gibiydi. Bu yüzden maddi destek yalnızca örgüt üyelerinden toplanan üyelik ücretleri sayesinde sağlanmaktaydı. Şöyle ki parti üyeleri her ay 220–230 manat (Rusya'nın parası olan rubl'a Azerbaycan'da manat denilirdi) üyelik ücreti ödemesi yapıyorlardı. Görüldüğü üzere Müsavat üyeleri hiçbir maddi çıkar gözetmeyen, vicdanlı insanlar olmuşlar. Hatta kendi kişisel çabalarıyla kazandıkları paraları bağımsızlık mücadelesine yatırmışlar.

1925 yılının başlarından itibaren sözkonusu gizli örgütün faaliyetinde aktifleşme görülür. O sırada, Dadaş Hasanzade'nin evinde yapılan bir toplantıda, ikinci gizli Müsavat'ın yeni MK kurulu onaylandı. Kurul D. Hasanzade, E. Hacınski, E. Babayev, M. H. Veliyev (Baharlı) ve R. Vekilov gibi üyelerden oluşmaktaydı. Ayrıca BK'nın yeni kurul üyelerinin isimleri de açıklanmıştır. Yeni kurul üyeleri Mir Abdülgeni Mir Gasımov, Gezenfer Sultanov (Pedagoji Enstitüsü öğrencisi), Süleyman İsrailov (Tıp Enstitüsü öğrencisi), Habib Mammadov (N. Narimanov'un adını taşıyan teknik okulun öğretmeni) olmuştur. O dönemde Müsavat üyeleri kazalarda daha aktif hale geldi. Müsavat Karabağ teşkilatı güçlendirildi ve 1925 yazında Şuşa'da toplantısı yapıldı. Dadaş Hasanzade de bu toplantıya katıldı (Guliyev, 2001: 148).

Müsavat'ın MK başkanı Dr. Dadaş Hasanzade, sıkı kontrolden geçirilmiş kişilerle çalışmayı tercih ederek partiye yeni üyelerin kabulünü durdurmuştu. Tabii ki, bu adımı zorunluluktan attı, çünkü hainlerin gizli örgüte girme olasılığı olmuştur. Kazalara gönderdiği talimatlara göre parti üyeleri saflarını temizlemeli; kayıtsız, akidesiz ve hareketsiz insanları örgütten kovmalı; represyon ve sürgünlere uğratılmış silah arkadaşlarının aile efradına yardım etmeli; eğitim çalışması yapmalıydı (Hasanzade, 1926: 43). Ayrıca Müsavat üyelerine Sovyet hükümeti ile açık çatışmalardan kaçınmaları talimatını verdi, çünkü sonuç olarak birçok masum insan öldürülebilirdi. Provokasyonlara neden olabilecek diğer gruplarla [Özellikle Azerbaycan'ın XX. yüzyılın başında (1917–1920) Ümmetçi partisi, İttihat ve Terakki ile analoji olarak oluşturulan İttihatçılarla] savaşmanın önemini vurguladı.

Dadaş Hasanzade Müsavat üyelerinin yalnızca tarafsızları ve bağımsızlık taraftarlarını değil aynı zamanda komünistleri de kendi saflarına çekmeleri gerektiğini düşünüyordu. Bu amaçla aralarında aktif propaganda yapıldı. Soruşturmada Müsavat'ın yanında yer alan Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi (bundan sonra AK(b)P harfleriyle işaretlenecektir) üyelerinden Süleyman Hacıyev ve Seyid Pzayev'in isimleri yer aldı. Aynı zamanda, örgüt üyelerine Müsavat üyeliğini gizleyerek AK(b)P (içeriden dağıtmak için) saflarına katılmaları tavsiye edildi. 1925 yılında Ağdam kentinin Müsavat üyelerinden Esed Nesirov ve Mövsüm İbrahimov AK(b)P'ye üye oldular (Hasanzade, 1926: 44).

Aydınlanma Faaliyetleri

İkinci gizli örgütün çalışmasının ana yönü halkı aydınlatmak, içinde vatanseverlik ruhunu beslemek idi (Emrahov, 2009: 197). M. E. Resulzade bu yönü desteklemiş ve halkın zihninde bağımsızlık ve Türk birliği fikirlerini aşılacak için çalışmanın önemli olduğunu düşünmüştür (Balayev, 2013: 34).

Dadaş Hasanzade'ye göre belirlenen hedeflere “eğitimli personel yetiştirilerek ulaşılabilir. Onlar hükümet ve eğitim yapılarına dahil edilmelidirler. Bu tür insanların sayısı arttıkça, yönetim bağımsızlık taraftarlarının eline geçecektir” (Hasanzade, 1926: 43).

Kasım 1925'te Ahmed Hacınski, eğitim kurumlarında ve aydınlanma çevrelerinde uygulanmak üzere “Gençliğin partiya dışı eğitim talimatı” başlıklı bir çalışma planı hazırladı (Hasanzade, 1926: 47-49). Bu plana göre Türk toplumuna sevgi aşımalı ve Türk milletine ait olmaktan gurur duymalıdır. Gençlerin aynı zamanda işgal ve Ruslaştırma politikasına da direnmesi gerekiyordu. Talimat, gençlerin yalnızca batıl inançlara karşı çıkması ve halkın dinine ve geleneklerine saygı göstermesi gerektiğini söylüyor. Çocukların eğitim ve öğretiminde, ülkenin Bolşevik Rusya tarafından işgal edildiğini vurgulayarak Azerbaycan, Türkiye ve diğer Türkçe konuşan ülkelerin tarihine dikkat edilmelidir. Edebiyat derslerine özel dikkat gösterilmelidir. Sovyet hükümeti tarafından yasaklanan Orta Asya, Tataristan ve Türk yazarların eserleri incelenmelidir. Coğrafya dersleri, Türkçe konuşulan ülke ve bölgelerin yanı sıra Rusya'nın etkisi altındaki diğer ülkeler hakkında bilgi edinmeye daha fazla zaman ayırılmalıdır. Öğretmenler, tüm bu bilgileri Sovyet hükümeti tarafından onaylanan müfredat çerçevesinde oldukça tedbirli bir şekilde gençlere aktarmalıdır.

Gizli Müsavat'ın aydınlanma programı, 1925–1931'de çok sayıda yurtsever toplum ve çevrenin kurulmasına yol açtı. Bu kuruluşlar Azerbaycan'ın aydınlanma kurumlarında faaliyette bulunuyorlardı (Yağublu, 2012: 136). Böylelikle örgütün faaliyetleri sonucunda gençler arasında milliyetçi ruh halinin yükseldiği gözlemlendi. Soruşturma dosyalarına göre, “1925 yılında okulların birinde ve Pedagoji Koleji'nde Bolşevik Gençler (Komsomol) teşkilatlarına karşı “Türk Halkı Gençlik Teşkilatı” kurulmuş ve duvarlara milliyetçi ruhu taşıyan afişler yapıştırılmıştır” (Hasanzade, 1926: 50). Afişlerde, Rus dilinin Azerbaycan'daki hâkim statüsüne ve Türkçe eğitim alma imkânlarının kısıtlanmasına protesto edildi.

Aynı zamanda Sovyet hükümeti tarafından yasaklanan milliyetçi literatür dağıtılmaktaydı. Böylece, Cumhuriyette M. E. Resulzade'nin “Azerbaycan'ın Geçmişi ve Geleceği” ve “Türkçülüğün Temelleri” kitapları, Türkiye'de yayımlanan “Yeni Kafkasya” dergisinin çeşitli sayıları ve broşürleri dağıtılırdı.

Daha sonra gizli örgüt, 1926'da Bakü'de yapılması planlanan Türkoloji konferansı hakkında yorum yaptı. Müsavat'ın genellikle bu önlemi desteklediğine, ancak Arap alfabesinin Latin alfabesiyle değiştirilmesine karşı olduğuna karar verildi (Yagublu, 2012: 134). Müsavat üyeleri bununla ilgili bir broşürde alfabeği değiştirme ihtiyacına dikkat çekti, ancak Bolşeviklerin bunu yapması kabul edilemez. Bunu Türk dünyasını bölmek, birleşmesine engel oluşturmak ve kendi siyasi hedeflerini gerçekleştirmek için yapıyorlar. Yeni alfabe sadece Azerbaycan'da değil tüm Türk dünyasında benimsenmeli ve herkes için aynı olmalıdır. Ancak Bolşevikler bunu istemiyor. Bu nedenle, şimdi yeni alfabeğe karşı çıkmak ve bu sorunu gelecekte tüm Türk halkları ile birlikte çözmek gerekmektedir (Hasanzade, 1926: 45-46).

Muhacirlerle İlişkiler

Soruşturma dosyalarına göre, 1925 sonunda Dadaş Hasanzade'nin evinde Memduh Şevket Bey ona Resulzade'nin mektubunu verdi. Bu mektupta Müsavat üyelerine kendisiyle olan bağlarının geçici olarak kesilmesinin nedenlerini sordu ve son zamanlar Azerbaycan'dan haber alınmadığından şikâyet etti. Mektupta, uluslararası durumun belirsiz olduğunu, ancak Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden tesis etme umutlarının kırılmayacağını bahsetti.

Bundan sonra, M. E. Resulzade, bir grup provokatörün yabancı güçlerden büyük paralar alarak Azerbaycan–İran sınırında isyan çıkarmak istediğini söyledi. Bu da birçok sivilin ölümüyle bitebilirdi. Dolayısıyla Müsavat üyelerinin bunu önlemek için hemen o bölgeye gitmesi emrini verdi.

Ek olarak, M. E. Resulzade Müsavat üyelerinden Bakü'ye gönderdiği kitapları ve “Yeni Kafkasya” dergisinin çeşitli sayılarını satmalarını ve bedelini kendisine göndermelerini ve gelirleri kendi ve diğer baskı altındaki insanların aileleri arasında dağıtmalarını istedi. Bu, Azerbaycan'ın bağımsızlık savaşçılarının mali açıdan ne kadar fakir olduğunu bir kez daha gösteriyor. Ailesiyle yeniden bir araya gelme fırsatından mahrum kalan M. E. Resulzade, 1929'da sınır kuralları sıkılaştırılmaya kadar ailesiyle iletişimini sürdürdü ve onlara maddi yardım sağladı (Balayev, 2013: 51). İran'a göç eden M. Memmedzade de Azerbaycan'da Sovyet rejimi tarafından yasaklanan afişleri, “Yeni Kafkasya” dergisinin sayılarını ve Türkiye'den gizli bir örgüt aracılığıyla elde edilen diğer literatürleri de dağıtmaktaydı (Mamulia & Abutalybov, 2014: 253).

Ayrıca, soruşturma dosyasına göre M. E. Resulzade, gizli Müsavat ve Bakü'de faaliyet gösteren Türk temsilcilerinin aracılığıyla gizli askeri bilgilere ulaşıyordu. 1925'te Dadaş Hasanzade Müsavat üyelerine şu talimatları verdi: “Kazalarda bulunan polis ve komutanlarının sayısı hakkında bilgi alın. Topların ve makineli tüfeklerin olup olmadığını ve kaç tane olduğunu bilmemiz gerekiyor. Ayrıca

demiryollarının operasyonel yapılarına, insanlarımızın yerleştirilmesi gereken yerlere de dikkat edilmelidir” (Hasanzade ve Diğerleri,1926: 56).

İkinci Gizli Örgütün Sonu

Soruşturma dosyalarına göre, o sırada Mir Cafar Bağirovun (gelecekte AK(b) P'nin sekreteri ve lideri) başkanlığında olan ADSİ, Azerbaycan'da Müsavat partisinin iyi organize edilmiş ve yurtdışındaki göçmenlerle bağlantılı bir merkezinin olduğu bilgisini aldı (Hasanzade ve Diğerleri,1926: 1). Böylece, 11 Mart 1926'da, ikinci gizli örgütün liderleri Dadaş Hasanzade, Ahmed Hacinski ve Ali Yusifzade tutuklandı. Bundan sonra Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde Müsavat üyelerine kitlesel baskılar yapıldı.

D. Hasanov'dan sonra gizli örgütün başında, Temmuz 1926'da tutuklanan Babayev bulunuyordu. Bundan sonra başkanlardan yalnızca M. H. Baharlı ve R. Vekilov özgür bırakılmış ve çok ciddi represyonlara rağmen kendi faaliyetlerini sürdürerek BK'nın yeni üyelerini oluşturabilmiştir. Onlar arasında Mir Abdül Geni Mir Gasimov, Gezenfer Sultanov, Süleyman İsrailov ve Hebib Memmedov gibi üyeler bulunmaktaydı. Bu nedenle gizli örgütün aktivistleri Azerbaycan'da Müsavat'ın tamamen ortadan kaldırılmasına imkan vermek istemediler. Ancak kısa süre sonra onlar da tutuklandılar.

Gizli örgütü dağıtma operasyonu Ekim 1926'ya kadar sürdü ve toplam 34 kişi tutuklandı. Onlar 1923'te dağılan ilk gizli örgütü ve askerî şubelerini restore etmekte, casusluk yapmakta, istihbaratı yabancı ülkelere aktarmakta, AK (b) P'yi ve devlet yapılarını içeriden sökmeye çalışmakta ve Azerbaycan'da iktidarı ele geçirmeye çalışmakta suçlandılar.

ADSİ üyelerinin 28 Şubat 1927 tarihli mahkeme kararıyla Dadaş Hasanzade, Mövsüm İbrahimov, Cavad Ahundov ve Mir Bağır Seyid Pzayev ölüm cezasına, gizli örgütün diğer üyeleriye altı ve on yıl arası sürgün edilme cezasına çarptırıldı. Onlar Moskova'nın “Butırka” adlı siyasi cezaevine gönderildiler, sürgünde olanların pek çoğu öldü. Kararname 6 Nisan 1927 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

İkinci gizli örgütün dağılmasından sonra Müsavat'ın yeni ve güçlü bir örgütlenme merkezinin oluşturulması mümkün olmadı. Bununla birlikte, bireysel merkezleri uzun yıllar faaliyet gösterdi ve üyeleri SSCB istihbaratı ve özel kurumları tarafından bastırıldı.

SONUÇ

Azerbaycan'ın Sovyet Rusyası tarafından işgaline karşı protestolar ve kitlesel ayaklanmalar dalgası birbiriyle ilgisiz gerçekleştirilmiş ve hiçbir merkezden kontrol edilmemişti. Ülkede kalan ve göç etmeyen Müsavat üyelerinin oluşturduğu gizli örgüt, aslında böyle bir merkezin rolünü oynadı.

Ancak yeni oluşturulan gizli Müsavat, Azerbaycan'ı bağımsızlığına kavuşturan ve 1918–1920 yıllarında faaliyet gösteren partiden ideolojik düşünceler üzerine farklılaşarak sol milliyetçi bir örgüt haline geldi. Yeni Müsavat üyeleri, göçmen parti üyelerinin Azerbaycan'ı işgalden kurtarma fırsatı bulamadıkları için bunu ülke içindeki güçler ile yapmaları gerektiğine, inisiyatif almaları ve savaşmaları gerektiğine inanıyorlardı. Bağımsızlık savaşçılarının çoğu gençler ve öğrenciler idi. Mücadelenin tüm yükünü omuzlarında taşıdılar ve baskıya rağmen güçlü bir örgüt kurmayı başardılar. Bağımsızlık savaşçıları, yol boyunca birçok kayıp ve trajedi yaşadı, ancak inançlarını değiştirmediler. Örgütün sınırlı ekonomik imkanları nedeniyle, ihtiyaçlarını genellikle kendileri karşılamaktaydı. Böylece bu gençler Azerbaycan'ın bağımsızlığının yeniden sağlanması için canlarını ve mallarını verdiler. Onlar aynı zamanda örgütün manevî lideri olarak M. E. Resulzade'yi seçtiler ve Finlandiya sınırından kaçırılmasını organize ettiler. Gelecekte onun talimatlarını takip ettiler.

İkinci gizli Müsavat örgütünün Azerbaycan halkının aydınlanmasında benzersiz rolü olmuştur. Faaliyetlerinin bir sonucu olarak, Cumhuriyetin farklı yerlerinde aydınlanma ve yurtsever çevreler kuruldu. Orada Azerbaycan gençliği milli ruhla eğitildi ve aydınlar yaratıcı potansiyellerini gösterebildiler. Bu çevrelerde ulusal öz farkındalık süreci devam ediyordu. Bu süreçler o kadar derinleşti ki, 1930'ların sonundaki en şiddetli baskılar bile onları ortadan kaldıramadı ve Stalin sonrası Azerbaycan hükümetinin politikasına ve entelektüellerin faaliyetlerine yansdı.

30 Ağustos 1991'de tüm bu süreçler mantıklı bir sonuca ulaştı ve Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti "Azerbaycan'ın bağımsızlığının yeniden tesis edilmesi" üzerine bir deklarasyon kabul etti. Böylece bağımsızlık için savaşan ve canlarını feda eden savaşçıların hedefleri gerçekleştirildi: Yeni bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti sınavları geçerek güçlü ve gelişmiş bir devlet haline geldi.

KAYNAKÇA

Balayev, A. (2013). *Mehmed Emin Resulzade. Yabancı Kıyılarda, 1922–1943 yıllar*. Moskova: OOO IPS Maska.

Emrahov, M. (2009). *Yirminci Yüzyılda Azerbaycan 'da Ulusal Kurtuluş Hareketi*. Bakü: ADPU Neşriyyatı.

Guliyev, V. (2001). *Benim Büyükbabam Kim Olmuş?* Bakü: Şuşa Neşriyyatı, 2001.

Hasanzade, D. ve Diğerlerinin Soruşturma Dosyası №: 500518, Cilt 1 (1926). Azerbaycan Cumhuriyeti Güvenlik Hizmetinin Arşivi.

Mamulia, G. & Abutalıbov, R. (2014). *Odlar Yurdu. Özgürlük ve Bağımsızlık Mücadelesinde*. Azerbaycan Göçünün Siyasi Tarihi. (1920–1945). Bakü: CBS.

Memmedzade, M. (1992). *Azerbaycan Milli Hareketi*. Bakü, Nicat.

Resulzade, M. E. (2013). *Eserleri, C. 4*. Bakü: Ganun.

Topçubaşı, A. M. & Resulzade, M. E. (2012). *Yazışma, 1923–1926*. Moskova: Sotsial'no-Politiçeskaya Misl.

Yagublu, N. (2012). *Müsavat Partisinin Tarihi*. Bakü: Adiloğlu.

Yurtsever, E. (1954). Gizli Müsavat Teşkilatının Karakteristik Vazıfaları. *Azerbaycan Dergisi*, No. 2-3 (27-28).

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

URL-1 <http://edebi.net/index.php/kardes-edebiyatlar/azerbaycan-edebiyat/azerbaycan-cumhuriyeti/4892-huseyn-baykara-az-rbaycan-milli-istiqlal-mucadil-si> (Erişim Tarihi: 20.03.2020).

URL-2 http://musavat.com/ru/news/nacional-uklonisty-1920-h-ideya-socializma-v-glazah-azerbajdzhanskih-trudyashihsya-diskreditirovana_423239.html (Erişim Tarihi: 20.03.2020)

URL-3 <https://web.archive.org/web/20130922130551/https://ru.scribd.com/doc/130232593/Prometheus-no-15> (Erişim Tarihi: 20.03.2020)